
**Rasprave,
Studije
i
Članci**

Dr. Borivoj Čović, akademik

MOSTARSKO PODRUČJE U PRAHISTORIJSKO DOBA

Uvod

Granice teritorija koji je ovdje obrađen pod nazivom *Mostarsko područje* postavljene su tako da, pored današnje općine Mostar kao teritorijalno-političke zajednice, obuhvaćaju još i dijelove susjednih općina Nevesinja i Gacka koji u geografskom smislu gravitiraju Mostaru kao stjecištu komunikacija na prijelazu iz srednjeg u donji tok Neretve. Radi se, zapravo, o dijelu područja Mostarskog blata koji administrativno pripada općini Široki Brijeg, te o dijelu Podveležja u Nevesinjskom polju, u užem smislu, koji ulaze u sastav općine Nevesinje. U kronološkom pogledu obuhvaćena su sva razdoblja prahistorije, od paleolitika do željeznog doba, naravno koliko su to omogućavali raspoloživa građa i stanje istraženosti.

U svojoj općoj periodizaciji arheologija Starog svijeta dijeli prahistorijsku epohu na šest osnovnih doba: paleolitsko doba (paleolitik), mezolitsko doba (mezolitik), neolitsko doba (neolitik), eneolitsko ili bakarno doba (eneolitik), brončano i željezno doba. Ta je podjela rezultat prilagođavanja starijih sustava periodizacije u razvoju arheološke znanosti i dostignutoj razini istraženosti, tako da nije posve adekvatna stvarnoj dinamici razvoja čovječanstva. Jasno je, naime, da relativno kratka i u društveno-ekonomskom i kulturološkom smislu razmjerno koherentna razdoblja, kao što su bakreno, brončano i željezno doba, ne mogu biti pandan onome što je obuhvaćeno pojmom paleolitskog doba. Trajanje toga doba mjeri se stotinama tisuća godina (početak paleolitika stavlja se danas čak oko 1,800.000 godina prije našeg vremena), a razlika između fizičke i intelektualne razine homo habilisa iz Olduvaia i homo sapiensa iz mlađeg (gornjeg) paleolitika tako je velika da nam ovaj posljednji izgleda kao bliski srodnik koji bi s nama mogao uspostaviti kontakt, dok to s dalekim precima iz ranog paleolita jednostavno ne bi bilo zamislivo.

U ovom dijelu Balkana paleolitsko se doba završava oko 9000.-10000. godine st. e., a sljedeća tri ili četiri milenija ispunjavalo je tzv. epipaleolitsko i mezolitsko doba. U šestom mileniju pojavljuje se na Jadranu i u njegovu zaleđu najstarija neolitska kultura, a to doba obuhvaća još peti i četvrti milenij stare ere. Granica između neolita i eneolita (bakarnog doba) nije oštra, a ni posve sigurno utvrđena, pa je samo provizorno stavljamo u početak trećeg milenija st. e. Eneolitik traje oko tisuću godina, pa neposredno iza 2000. godine st. e. nastaje brončano doba, dok granica između brončanog i željeznog doba pada oko 800. godine st. e. Željezo se doba završava učvršćenjem rimske vladavine na ovom tlu, početkom 1. stoljeća n. e.¹

Grada i izvori

Osnovnu gradu za proučavanje prahistorijskog doba čine arheološka nalazišta i nalazi. Pisani izvori (pogotovu kad su u pitanju naši krajevi) malobrojni su i od perifernog značenja, jer dotiču samo najmlađe razdoblje prahistorije – željezno doba. Po gustini arheoloških nalazišta prahistorijske starosti mostarsko područje spada među najbogatije u Bosni i Hercegovini, ali je malo istraženo. Sistematskih, pa i probnih, iskopavanja bilo je malo, većinom se radi o nalazištima koja su tek evidentirana i, u najboljem slučaju, opisana. Osim toga s nekih lokaliteta potječu površinski prikupljeni arheološki nalazi (uglavnom keramika), a ima i nekoliko značajnih skupnih ili pojedinačnih nalaza kamenih i metalnih artefakata. Ti se nalazi čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu, u Muzeju Hercegovine u Mostaru, te u Naturhistorisches Museum u Beču. Nalazišta su uglavnom evidentirana u Arheološkoj karti Bosne i Hercegovine,² a o izvjesnom dijelu postoje i podaci u starijoj i novijoj stručnoj i znanstvenoj literaturi.³ Razumije se, još je dosta nalazišta koja su ostala izvan naše evidencije.

Od 167 evidentiranih nalazišta 3 su pećinska naselja, 3 otvorena, neutvrđena naselja, 53 su utvrđena naselja tipa gradine, a čak na 100 mjesta evidentirane su grobne humke ili tumuli (gomile), pojedinačno ili u skupinama. Uz to, zabilježeno je još 5 pojedinačnih nalaza kamenog ili brončanog oružja, od kojih je jedna ostava brončanih predmeta, zatim dva nalaza predrimskog novca i jedan ravni (?) grob. Lokaliteti često nose uobičajena imena iz okvira arheološke toponomastike ovoga jezičnog područja. Tako se 28 utvrđenih

¹ Usp. ALBH 1, s.v. H(K)ronologija.

² Usp. ALBH 2, Regije 19 i 24, te odgovarajuće karte u Mapi 3 i 4.

³ Vidi: Bibliografiju.



Zvonigrad u Gornjem Pologu kod Mostara

naselja zove *Gradina* (pokatkad s atributivnim oznakama tipa *Mala, Šuškova, Bobanova* i slično), 3 takva naselja nose naziv *Gradac*, a 3 druga tvorenice korijena grad: *Samograd, Zvonigrad, Ograd*. Za grobne humke ili tumule uobičajen je naziv *Gomila*, zabilježen na 38 lokaliteta (pokatkad s atributivima *Velika, Mala, Crna, Jelina, Mliječna* i sl.); deminutivni oblik *Gomilice* zabilježen je samo jednom (Potoci). Vrijedi zabilježiti i toponim *Petigomile* (u Udrežnju) za lokalitet s pet prahistorijskih tumula. Zanimljivo je da se ta dva najčešća toponima (*gradina* i *gomila*) pokatkad zamjenjuju, pa se prahistorijsko utvrđeno naselje zove *Gomila* (npr. u Domazetima i Prohovu kod Širokog Brijega; tu spada i Jasenička gomila u Gornjoj Jasenici, Marušića gomila u Dobriču i neke druge). U pravilu se radi o lokalitetu na kojem je tzv. gradinska dominantna – *bastion* ili *kula* – najuočljiviji, a pokatkad i jedini vidljiviji, dio nekadašnje fortifikacije prahistorijskog naselja. U urušenom stanju, u kakvom se obično nalaze, ti se objekti zaista teško razlikuju od velikih grobnih humki.

Tumuli nasuti zemljom, pijeskom ili mješavinom zemlje i kamena sa slojem humusa na površini i obrasli travom, vjerojatno su se prvobitno zvali *Glavica* (Gornje Vojno, Kosor). Na tumulima toga tipa često su nastala manja srednjovjekovna groblja, pa su u svezi s tim promijenjeni i nazivi lokaliteta,

npr. u *Krst* (Paležine), *Stećci* (Donja Jasenica) i sl. Od ostalih toponima vrijedi zabilježiti one koji ukazuju na eventualnu kasniju, sekundarnu upotrebu prahistorijskih lokaliteta, bilo u svjetovne bilo u sakralne svrhe. To su npr. prahistorijske gradine ili grobni tumuli s nazivom *Karaula* (Lišani), *Stražnica* (Sretnice), *Varda* (Knešpolje, Kruševo) ili *Križ* (Dračevica) odnosno *Krstina* (Gradac kod Širokog Brijega). Zanimljiv je i toponim *Bandurica* (Bogodol). Ostali nazivi lokaliteta pripadaju općoj (nearheološkoj) toponomiji; to su obično klasični toponimi tipa *Brdo*, *Kamenak*, *Krš*, *Ogradice*, *Polje*, nerijetko s atributskom oznakom: *Đulića ograde* (Gubavica), *Široki Brijeg* (Rast), *Zelena peć* (Blagaj) i sl.

Od pisanih izvora relevantnih za prahistorisko doba treba, kao najstariji, spomenuti *Pseudoskilakov periplus*. Naime, u 24. poglavlju toga spisa spominju se: rijeka Arion, Veliko jezero iz kojeg ta rijeka istječe, veliki plodni otok, gornji i donji emporij i dr. Identifikacijom *Arion – Naron* (Neretva) došlo se do zanimljivih kombinacija, koje bi se ticale i mostarskog područja, pod uvjetom da se prihvati identifikacija Mostarskog blata s *Velikim jezerom* (ili dijelom toga jezera), što su zastupali neki stariji autori (G. Danilo, L. Thaloczy, K. Müller, H. Kiepert). Kombinacije s Mostarskim blatom i Bišće poljem odbacio je kao geološki neodržive već V. Radimsky,⁴ a kako će, po svoj prilici, Arion iz 24. poglavlja *Pseudoskilakova* peripla biti Drilon (Drim odnosno Bojana), a *Veliko jezero* Skadarsko jezero – kako je uvjerljivo pokazao M. Suić⁵ – i taj izvor je za naše područje posve sporan. Ostali mlađi izvori: Strabon, Apijan, Plinije donose podatke relevantne za kraj prahistorijskog doba (i nešto kasnije vrijeme). Projicirani, koliko je dopušteno, u prošlost oni nam pružaju izvjesnu osnovu za pretpostavke o etničkoj pripadnosti stanovništva mostarskog područja u razvijeno i kasno željezno doba.⁶

Paleolitsko i mezolitsko doba

Na mostarskom području još nije otkriveno ni jedno nalazište paleolitske ili mezolitske starosti, što je, po svoj prilici, samo rezultat nedovoljne istraženosti. Hercegovina je bila naseljena tijekom srednjeg i mlađeg paleolitskog doba. Osim tipičnog ručnog klina starijeg moustérien, nađenog na Velikoj gradini u Varvari kod Prozora,⁷ sloj srednjeg paleolita otkriven je u

⁴ V. Radimsky 1894a, 533.-539.

⁵ M. Suić 1953., 111.-129.

⁶ Ti izvori su iscrpnije navedeni u knjizi, u poglavlju koje obrađuje mostarsko područje u antičko doba.

⁷ Đ. Basler 1979b, 326.

novije vrijeme i na paleolitskom staništu Badanj u Borojevićima kod Stoca.⁸ To nalazište dalo je, inače, veoma bogate nalaze iz mlađeg paleolita,⁹ a rezultati rekognosciranja obavljenog u istočnoj Hercegovini pokazuju da treba računati na nova nalazišta, kako u južnim tako i u sjevernim dijelovima te oblasti.¹⁰

Izvjesne, ali ne tako jasne indicije postoje i za mezolitsko doba, iako se čini da je u tom razdoblju naseljenost ovih krajeva bila znatno slabija nego u mlađem paleolitu. Kako na mostarskom području nalazišta tih dvaju razdoblja tek treba otkrivati i istraživati, moramo se, za sada, zadovoljiti konstatacijom da su u paleolitsko i mezolitsko doba ovdje veoma vjerojatno boravile ili se kraće zadržavale skupine lovaca i skupljača plodova, čiji je način života bio sličan onom koji poznajemo iz naselja njihovih suvremenika u Badnju kod Stoca ili u Ružinoj pećini kod Gacka.

Neolitsko doba

Neolitskom dobu pripisuju se dva pećinska nalazišta: *Zelena pećina* (Zelena peć u govoru lokalnog stanovništva) blizu vrela Bune u Blagaju i pećina *Ševrljica* smještena nekoliko stotina metara dalje prema jugoistoku. Ne radi se o dubokim pećinama, već o nešto dubljim okapinama (pripećcima), kakve su, uostalom, najčešće i birali prahistorijski stanovnici naših krških krajeva za svoje nastambe. Od ta dva nalazišta mnogo je važnija Zelena pećina, dok je u Ševrljici nađen samo tanak sloj s keramikom mlađeg neolita, koji nije dao ništa novo u odnosu na mnogo bogatiji stratum II. Zelene pećine. Kad je riječ o tom lokalitetu, valja reći da se radi zapravo o dvije okapine, zvane *Velika zelena peć* i *Mala zelena peć*. Od njih je značajnije nalaze dala samo Velika zelena peć, pa će o njoj biti više riječi. Zvat ćemo je Zelena pećina, jer je pod tim imenom poznata u stručnoj literaturi.

Zelena pećina stoji visoko u krečnjačkom masivu, koji se strmno ruši prema dolini Bune, na relativnoj visini od oko 250 m, iznad toka te rijeke koja također izvire iz jedne velike pećine. Pristup Zelenoj pećini dosta je težak i s donje, a pogotovu s gornje strane (s platoa na kojem je u srednjem vijeku sagrađen grad Blagaj - Šćepangrad). Ipak treba računati s mogućnošću da je u protekla četiri milenija erozija mogla dosta izmijeniti konfiguraciju toga masiva, te da je u doba neolitskih i eneolitskih naselja u Zelenoj pećini postojao

⁸ Za usmeno priopćenje o tom otkriću srdačno zahvaljujem kolegici Zilhi Kujundžić iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koja je vodila istraživanja na tom lokalitetu u suradnji s University of Michigan.

⁹ Đ. Basler 1976.; isti 1979., 313.; isti 1979a, 349. i dalje.

¹⁰ Za usmeno priopćenje srdačno zahvaljujem kolegici Z. Kujundžić.

pristup i s gornje strane. Treba, naime, imati na umu da je visoravan iznad pećine za njezine stanovnike bila bar isto toliko važna kao i dolina Bune, Bunice i Neretve.

Istraživanja u Zelenoj pećini obavio je A. Benac 1955. godine, a rezultate je objavio dvije godine kasnije.¹¹ Zelena pećina je odmah potom ušla u red najvažnijih nalazišta neolitskog doba, a to joj mjesto i pripada.

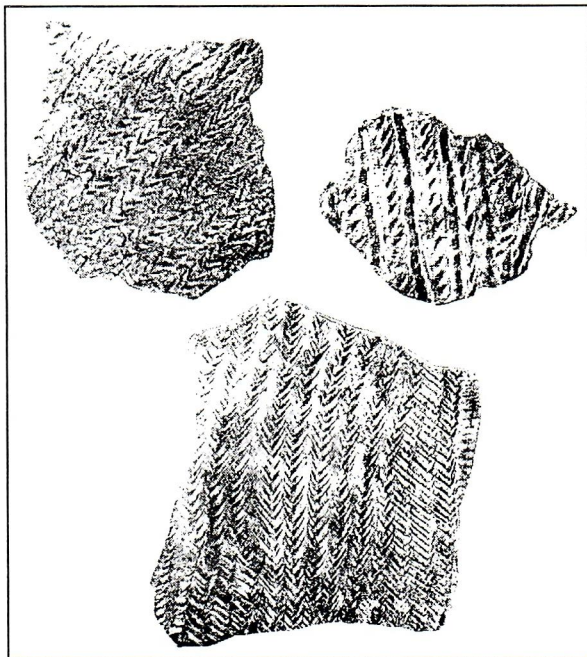
Zaštićeni dio lokaliteta (pod nagibom stijena, odnosno pod svodom) širok je oko 25 m, a dug oko 30 m, s još jednom, dubljom pećinicom, širokom oko 8, a dugom (dubokom) oko 20 m. Kako je pokazalo iskopavanje, za trajni boravak služio je samo taj unutarnji, dublji dio, potpuno zaklonjen od atmosferilija i udara vjetra. Pa i u njemu je prednji dio (sonda E u izvještaju A. Benca) bio bez kulturnog sloja. Kulturni je sloj otkriven samo u sondama A, B i C, oko i iza jedne stijene koja viri iz tla, a koja je također igrala određenu ulogu u zaštiti naseljenog prostora. Prema tome, u Zelenoj pećini se radi o kulturnom sloju formiranom na prostoru od oko 30 m²; debljina sloja iznosila je u prosjeku 0,60 m, a najviše (u dnu pećinice, uz stijenu) do 0,95 m.¹²

Prema karakteristikama pokretnih arheoloških nalaza sloj u Zelenoj pećini je podijeljen na tri stratuma, označena kao Zelena pećina I., II. i III. Najstariji stratum, Zelena pećina III., maksimalne debljine 0,55 m, pripada starijem (ranom) neolitu, a u kulturnom smislu *impresso kulturi*, karakterističnoj ne samo za jadransku oblast već i za čitav srednji i zapadni Mediteran. Uz jednu kamenu sjekiru i još nekoliko kamenih alatki u sloju je bilo nađeno mnoštvo ulomaka keramike, koja se dijeli u dvije osnovne grupe: monohromnu s glačanom crnom, tamnosivom, izuzetno crvenkastom, površinom i grublju, sivu, crnu ili smeđu, s površinama ukrašenim utiskivanjem različitih instrumenata od kosti, drveta, ruba školjke, ili izvedenih noktom odnosno prstima (tzv. štipanje); to je "impresso" ukrašavanje, po kojemu je kultura dobila ime. Nasuprot relativno maloj površini i relativno tankom sloju repertoar oblika, a naročito tehnika i motiva ukrašavanja, dosta je bogat i raznovrstan. O tome je detaljno pisao A. Benac koji je u prvom izvještaju o tom nalazištu, ali i u kasnijim radovima, ukazao na mnogostruke veze oblika i ornamenata na keramici Zelene pećine s repertoarom impresso posuda na velikom broju nalazišta sjeverozapadnog Balkana, Apeninskog poluotoka i sjeverne Afrike, te na odnos ovoga nalazišta prema istovremenim kulturama i nalazištima Grčke, centralnog Balkana i Podunavlja.¹³ Stoga nema potrebe

¹¹ A. Benac 1957., 61.-92.

¹² Ibid., 63.

¹³ Ibid., 71.-78.; isti 1964., 33.-76.; isti 1984., 41.



Slika 1., T. I. sl. 1., 2., 3.
 Ulomci "impresso" keramike iz Zelene pećine
 (prema A. Benac 1957., T. VII. 3., 4., 5.)

da se to na ovom mjestu ponavlja. Zadržat ću se na općoj ocjeni o važnosti i značenju toga sloja prema interpretacijama A. Benca i nekih drugih istraživača.

Impresso kultura je najstarija neolitska pojava na istočnoj jadranskoj obali i u njezinom zaleđu. Ona je nastala kao rezultat složenog procesa "neolitizacije" ove oblasti u kojoj sudjeluje i stariji mezolitski supstrat, zatim kulturni utjecaji koji se postepeno šire, dolazeći s juga i zapada Sredozemnog bazena, a vrlo vjerojatno i postepene migracije novoga stanovništva od afričke obale prema južnoj Europi, od Apeninskog poluotoka prema

zapadnom Balkanu i od jadranske obale k unutrašnjosti. Dio te, nove, populacije mogao je stići i iz južne Italije, preko Garganskog poluotoka, Tremita, Palagruže, Lastova, Korčule i Pelješca, komunikacijom uspostavljenom vjerojatno već u mlađem paleolitu. Premda je početak izrade zemljanog posuđa (keramike) arheološki najuočljivija nova pojava, koja odvaja neolitsko od prethodnog (mezolitskog) razdoblja, nove kulturne tečevine bile su zapravo uvođenje zemljoradnje i stočarstva, što važi za stanovništvo ranog neolita u Hercegovini.¹⁴ Iako je zemljoradnja usvojena već u toj ranoj fazi neolita, stočarstvo je u ovim krajevima, kako izgleda, bila važnija privredna grana; i lov je još igrao značajnu ulogu u opskrbljivanju hranom. Podrazumijeva se da su karakteristike tla, klime i vegetacije, ali i tradicija, igrale važnu ulogu u načinu života i privređivanju, čemu su odgovarali i oblici društvene organizacije, malobrojne i pokretne ljudske zajednice, što je karakteristično

¹⁴ A. Benac 1957., 71.-79.; isti 1964., 70.-76.; B. Čović 1976., 9.-19.; Š. Batović 1979., 528.-529.; A. Benac 1984., 36.-43.

za većinu dosad otkrivenih naselja impresso kulture u Hercegovini.¹⁵ Nešto deblji kulturni sloj u Zelenoj pećini (u odnosu na druga nalazišta u Hercegovini)¹⁶ objašnjavao bi se - u tom kontekstu - pretpostavkom da je Zelena pećina poslužila kao povremeno (sezonsko) boravište ne samo jednoj ljudskoj zajednici, već u dužem vremenskom rasponu različitim skupinama pretežno stočarsko-lovačkog stanovništva ranog neolita. Time bi bila objašnjena i upadljiva raznovrsnost i bogatstvo ornamentalnih tehnika i motiva na keramici stratuma III. ovoga nalazišta.

Smještaj pećine odgovarao je stočarstvu i lovu. Za hladnijeg (zimskog) vremena za ispašu služila su polja uz Bunu, Bunicu i Neretvu, a u ljetno vrijeme visoravni iznad pećine koje pripadaju Podveležju; stoka se po potrebi mogla tjerati i u više dijelove Veleži. S druge strane, vodom bogata Buna bila je prirodno pojilište divljači, čije se kretanje moglo dobro pratiti iz pećine, što je za uspješan lov bilo od nemalog značenja.

Širi geografski položaj Zelene pećine posebno je interesantan. Naime, ako pođemo od pretpostavke da je tok rijeke Neretve predstavljao prirodnu komunikaciju, koja s obale Jadranskog mora vodi u unutrašnjost zapadnog Balkana, moramo uzeti u obzir činjenicu da je veći dio srednjeg toka ove rijeke stisnut između Prenja i Čvrsnice, zbog čega je izuzetno teško prohodan, pa su ljudi morali tražiti zaobilaznice kojim bi tu teškoću premostili. Jedna od takvih zaobilaznica bio je pravac koji preko Nevesinja i Boračkog jezera vodi na gornju Neretvu (Konjic). Taj je putni pravac bio poznat i u prahistoriji i u rimsko doba, pa i kasnije.¹⁷ Razumije se da je, zavisno od raznih činitelja, polazna točka te zaobilaznice u pojedinim razdobljima mogla biti na različitim mjestima. Meni se čini da je u neolitsko doba takvo polazište, a ujedno i pouzdan prirodni orijentir mogla biti rijeka Buna sa svojim kratkim tokom i snažnim izvorom. U tom kontekstu Zelena pećina bi se mogla promatrati i u funkciji povremenog boravišta manjih ljudskih skupina ili pojedinaca na njihovu putu prema sjeveru. Ova pretpostavka dobiva na težini kad se ima u vidu pojava mješovite starčevačko-impresso kulture u centralnoj Bosni, gdje joj pripada najstariji stratum naselja Obre I. kod Kaknja. Impresso elementi su tu dospjeli iz Dalmacije, a jedan od putova mogao je voditi i dolinom Neretve u kojoj je važna stanica upravo Zelena pećina.¹⁸ U tom kontekstu nije bez značaja ni nalaz drške ritona u stratumu III. Zelene pećine. Taj karakteristični

¹⁵ Usp. B. Marijanović 1983., 65.-72.

¹⁶ Usp. A. Benac 1957., 66.

¹⁷ Usp. I. Bojanovski 1978., 51.-125.

¹⁸ A. Benac 1984., 40.-41.

kulturni objekt, poznat na prostorima od srednje Grčke i Albanije do Bosne i sjeverne Dalmacije mogao je do neolitskih stanovnika centralne Bosne (Obre I.) dospjeti također putem na kojemu je Zelena pećina imala ulogu odmorišta, slično putnim postajama ili hanovima kasnijih epoha.

Interpretaciju stratuma III. Zelene pećine završit ću spominjući djelomično očuvan kostur petogodišnjega djeteta, nađen u tom sloju, u najdubljem dijelu pećinice. To nije rijetka pojava u neolitu jadranske regije. A. Benac je mišljenja da se radi o ljudskoj žrtvi, poznatoj i u neolitskim kulturama centralne Bosne i Dalmacije. To objašnjenje i meni se čini najuvjerljivijim.¹⁹

Sljedeći sloj, stratum II., pripada mlađem (kasnom) neolitu, a u kulturnom smislu hvarsko-lisičićkoj kulturi. Uočljivo je da u Zelenoj pećini nema sloja srednjeg neolita, što znači da u relativno dugom razdoblju Zelena pećina nije služila kao ljudsko boravište. To mnogo ne začuđuje ako imamo u vidu da je čitava današnja Hercegovina u to vrijeme bila relativno slabo naseljena. Uostalom, i sloj srednjeg neolita nedostaje i u Ravlića pećini.²⁰ Nalazi iz stratuma II. Zelene pećine sastoje se pretežno od ulomaka zemljanog posuđa, uz nekoliko manjih koštanih artefakata i desetak fragmenata žrvnjeva za mljevenje žita. Keramika je pretežno finije frakture, dobro glačanih, sivih, sivosmeđih ili crnih površina. Ukrašavanje je izvedeno urezima, udubljenim linijama, ubodima i bojenjem (crvenom bojom, nanošenom na površinu posude poslije pečenja). Ukrasni motivi su iz uobičajenog repertoara hvarsko-lisičićkog stila: cikcak-trake, girlande i lukovi, šrafirani kružni odsječci, spiraloidni motivi.²¹



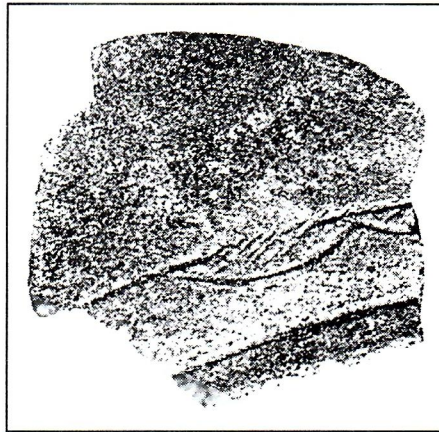
Slika 2., T. 4. i 5. Ulomci iz stratuma II. u Zelenoj pećini
(prema A. Benac 1957., T. III., 6.-7.; T. IV., 3., 5.)

¹⁹ Ibid., 42.

²⁰ B. Marijanović 1981., 8.

²¹ A. Benac 1957., 68.-69.

I hvarsko-lisičićka kultura (pogotovu njezin kontinentalni ogranak u Hercegovini) imala je mješovitu privredu, u kojoj je lov još igrao značajnu ulogu.²² To vrijedi i za Zelenu pećinu, barem s obzirom na njezin položaj, o kojemu je već bilo govora. To se odnosi i na stočarstvo. Zemljoradnja je posredno dokumentirana nalazom žrvnjeva u kulturnom sloju. Za odnose unutar hvarsko-lisičićke kulture ovo je naselje značajno s još jednog aspekta. Naselje u Lisičićima kod Konjica bilo je trajnog karaktera i u njemu je provelo život više generacija, u vremenskom rasponu koji obuhvaća bar dva do tri stoljeća. Tipični oblici i ukrasi na posuđu i neke nove pojave, karakteristične za razvoj te kulture, koje susrećemo u ovom ili onom dijelu kulturnog sloja Lisičića (a to važi i za druga naselja), daju osnovu za zaključak da su nositelji te kulture održavali međusobne kontakte, pogotovu na relaciji obala Jadrana - unutrašnjost, čime je bila osigurana razmjena dobara. Sloj hvarsko-lisičićke kulture u Zelenoj pećini po svom karakteru odgovara povremenim boravcima manjih skupina stanovništva. U tom kontekstu valjalo bi uzeti u obzir i mogućnost da je i u mlađem neolitu ta pećina, između ostalog, služila kao orijentir i odmorište na putu između jadranske obale i gornje Neretve, pa i dalje, do u centralnu Bosnu.



Slika 3., T. I., 6. Ulomci keramike iz stratuma I. u Zelenoj pećini (prema A. Benac 1957., T. II., 1., 2. - 4.)

Eneolitsko (bakreno doba)

Stratum I. Zelene pećine opredijelio je A. Benac u vrijeme eneolita i ranog brončanog doba.²³ Taj zaključak važi u osnovi i danas, uz korekturu da u zavisnosti od rezultata istraživanja, obavljenih na drugim nalazištima u protekla tri desetljeća, naglasak treba staviti na eneolit. Pri tome je važno naglasiti da u stratumu I. Zelene pećine nedostaju tipični nalazi koji bi odgovarali fazi IIC u Ravlića pećini,²⁴ pa stoga možemo zaključiti da i između

²² A. Benac 1964., 115.-117.

²³ A. Benac 1957., 82.-83.

²⁴ B. Marijanović 1981., 33.-36.

stratum I. i II. Zelene pećine postoji hijatus tijekom kojega ovo stanište nije bilo naseljeno. Kako je i stratum I. nastao zbog povremenih boravaka manjih skupina ljudi u pećini tijekom dužega vremenskog raspona (uglavnom u drugoj polovici 3. milenija stare ere), odnosno u vrijeme dosta intenzivnih kretanja i naseljavanja populacija različitog podrijetla i sastava na ovom prostoru,²⁵ jasno je da i kulturni sadržaj ovoga stratuma mora biti heterogen. Analizirajući oblike i ukrase keramike ovoga stratuma, A. Benac je ukazao prvenstveno na vučedolsku kulturu (tada nazivanu i *slavonska kultura*) kao osnovni izvor, ističući da treba uzeti u obzir i nalaze iz jadranske oblasti koji se, u širem smislu, mogu dovesti u vezu s tom kulturom.²⁶ Danas, kada je eneolit Hercegovine i uopće jadranskog zaleđa mnogo bolje poznat, može se ukazati i na druge izvore pojedinih oblika i ornamentalnih motiva na keramici iz Zelene pećine I. Ulomak na T. II., 1. kod A. Benca²⁷ pokazao se kao tipičan predstavnik jedne vrste loptastih posuda s uskim otvorom koje su obično ukrašene tehnikom utiskivanja tekstilne vrpce (točnije rečeno uzice) u svježu glinu (tzv. vrpčasti, odnosno Schnur-ornament). Takav oblik posude s istim ornamentom zastupljen je na nekoliko lokaliteta u Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji, pa i u Grčkoj, a njegova pojava može se dovesti u vezu s jednim od naleta naseljavanja novog stanovništva, po svoj prilici indoeuropskog, na prostore južnog i zapadnog Balkana. U tom pogledu naročito su indikativni nalazi keramike te vrste iznad grobova u obliku jama (taj je način pokapanja podrijetlom iz južnoruskih stepa) u tumulu *Ljeskova glavica* u Ljubomiru kod Trebinja.²⁸ Ulomci posuda, koje A. Benac objavljuje na T. II., 2.-3. imaju bliske analogije u stratumu VI. pećinskog naselja Odmuť u Plužinama (sjeverna Crna Gora),



Slika 4., T. II., 1. i 2. Ulomci posuda u tumulu *Ljeskova glavica* kod Trebinja ima blisku analogiju s pećinskim naseljem *Odmuť* u Plužinama (prema A. Benac, T. II., 2. - 3.)

²⁵ B. Čović 1983., 103.-113.

²⁶ A. Benac 1957., 83.; isti 1964., 143.

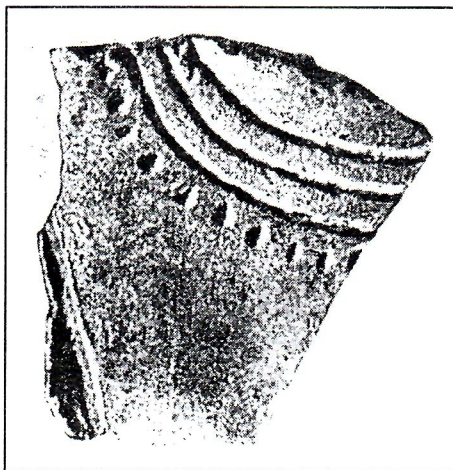
²⁷ A. Benac 1957., 82., T. II., 1.

²⁸ B. Čović 1980., 35.-38.; usp. također ALBH 1, s.v. Vrpčasta keramika.

gdje se tako ukrašeno posuđe nalazi zajedno s onim ukrašenim vrpčastim ornamentom.²⁹ Ulomak, objavljen u A. Benca na T. II., 4., zasad izgleda najbliži vučedolskom načinu ukrašavanja, kako je to pretpostavio i A. Benac. Ostali oblici keramike iz Zelene pećine I. pripadaju bilo eneolitu bilo ranom brončanom dobu.

Eneolitskom dobu mogle bi pripadati i dvije slučajno nađene kamene sjekire-čekića (tzv. bojne sjekire), jedna iz Donje Drežnice, a druga iz Donjih Jasenjana,³⁰ što se ipak mora uzeti s rezervom, jer se radi o obliku koji se upotrebljavao i u ranom brončanom dobu. Isto se to može reći i za veliki tumul s grobom od kamenih ploča i s kamenom platformom iz sela Donje Vojno (Potoci). On bi mogao pripadati i eneolitu, ali i brončanom dobu.³¹

Gledano u cjelini, eneolitsko (bakreno) doba bi se moglo označiti kao razdoblje u kojemu je i na ovom našem mostarskom području bitno izmijenjen sastav stanovništva, zahvaljujući prodorima novih populacija koje potiskuju ili asimiliraju ostatke starog neolitskog stanovništva. To su dosta pokretne skupine, orijentirane uglavnom na stočarstvo, pa se stoga o njihovim naseljima malo zna. Skupine eneolitskog i ranobrončanog stanovništva, između ostalog, donose u ove krajeve i običaj pokapanja pod grobnim humkama ili tumulima. Smatra se da je pretežan dio te nove populacije pripadao Indoeuropljanima.³²



Slika 5., T. II., 3. Ulomak, najbliži vučedolskom načinu ukrašavanja (kako je to pretpostavio i A. Benac)

Brončano doba

Brončano doba je izuzetno značajno razdoblje čitave prahistorije. To važi i za zapadni Balkan, pa i za mostarsko područje. Početkom toga doba stigao je i u ove krajeve još jedan, dosta brojan, val novih doseljenika koji su preslojili

²⁹ Č. Marković 1974., 11, Pl. IV.

³⁰ V. Čurčić 1907., 203.; Z. Marić 1958., 243.

³¹ V. Atanacković-Salčić 1985., 32.-34.

³² B. Jovanović 1979., 413. i d.

i asimilirali starije stanovništvo. Već tijekom ranog brončanog doba na čitavom zapadnom Balkanu (stoga i na našem prostoru) znatno je porastao broj stanovnika, što se na arheološkom planu odražava neusporedivo većim brojem nalazišta u odnosu na prethodna razdoblja. Taj broj, doduše, nije moguće posve sigurno utvrditi ni kad se radi o evidentiranim arheološkim nalazištima - dok se ne bi izvršila sistematska, ili bar probna iskopavanja - jer brojne gradine, kao i tumuli (grobne gomile), mogu pripadati bilo brončanom bilo željeznom dobu. Ipak, po onome što do sada znamo, može se reći da ranijim fazama brončanog doba pripada desetak naselja, veći broj tumula i nekoliko pojedinačnih nalaza, što je značajan porast u odnosu na prethodno eneolitsko doba. Što se tiče ukupnog broja nalazišta iz čitavog brončanog doba (uključujući i kasno) možemo samo približno procijeniti da ih ima više desetina. Pri tome uzimamo u obzir da u krajevima zapadno od Neretve na prijelazu iz kasnog brončanog u željezno doba prestaje pokapanje pod tumulima, a prelazi se na pokop u tzv. ravnim grobovima, pa se stoga najveći dio tumula na tom terenu smije pripisati brončanom dobu (vodeći računa da bi manji dio mogao biti još iz eneolita). Uzimajući sve to u obzir, brončanom dobu možemo pripisati:

- dva pećinska naselja (dio nalaza iz stratuma I. u Zelenoj pećini kod vrela Bune i gornji sloj u pećini Novakuši u Grepku kod Nevesinja);

- tri otvorena tzv. izvangradinska naselja (Baščica u Postoljanima, Bunsko u Blagaju i Pijesci nedaleko od Žitomislića);

- barem četrnaest gradinskih naselja (gradine u Biograticima, Donjim Jasenjanima, Gornjim Mamićima, Grabovoj Dragi, Malom Polju, Kamenak u Čulima, Kičin kod Malog Polja, Gradac kod Širokog Brijega, Ogradice u Knešpolju, starija faza na Ograđu u Hodbini, Orlovac u Razlomištu, Provo u Grabovoj Dragi i Šušкова gradina u Pribinovićima);

- oko šezdeset lokaliteta s tumulima (grobnim gomilama) zapadno od Neretve i, svakako, dio od preko trideset lokaliteta iste vrste istočno od Neretve;

- dva pojedinačna nalaza brončanog oružja (Gornja Drežnica i Gnojnice);

- jedna ostava brončanog oružja ili oruđa (Vihovići).

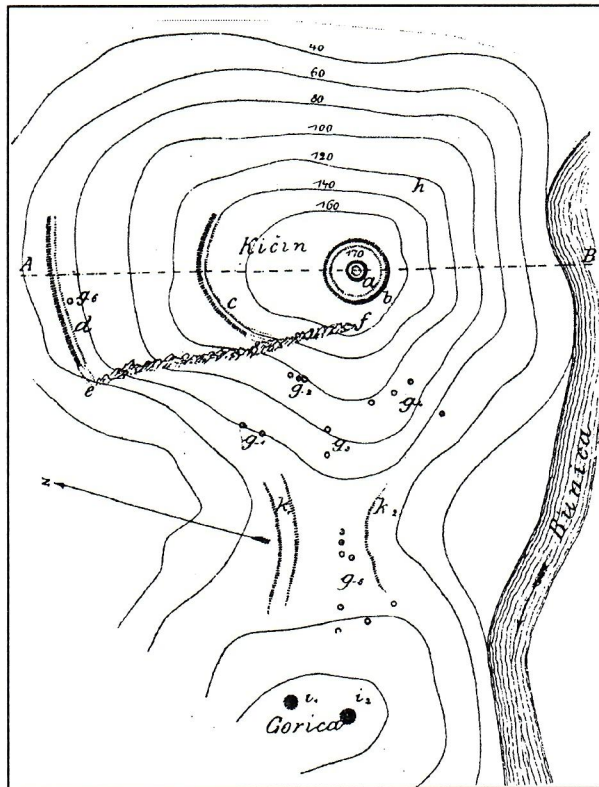
Veći broj, ali i raznovrsnost, nalaza i nalazišta omogućuju da se to razdoblje prikaže i analitički, prema osnovnim elementima materijalne i duhovne kulture.

Naselja toga doba pripadaju različitim tipovima. Pećine i dalje služe za stanovanje, ali uglavnom kao privremena, vjerojatno sezonska staništa ili, jednostavno, kao pastirska skloništa. Otvorena (tzv. izvangradinska) naselja također su mjesta kratkotrajnog boravka manjih ljudskih zajednica - ni na jednom nije zapažen deblji kulturni sloj. Takva naselja odgovaraju

polunomadskom, stočarskom načinu života, uobičajenom u ovim krajevima tijekom ranijih faza brončanog doba, kao što je to već ranije konstatirano na područjima Posušja, Gruda, Stoca i Trebinja.³³ Naselja toga tipa nisu sva pouzdano datirana. Ima ih i iz eneolita, ali se može reći da uglavnom pripadaju ranom i, vjerojatno, još i srednjem brončanom dobu.

Najbrojnija i najvažnija su utvrđena naselja (gradine). Kao i drugdje, najvažniji kriterij za izbor lokacije naselja toga tipa bio je položaj dominantan u odnosu prema bližoj (pokatkad i daljoj) okolini, mogućnost da se izgradi fortifikacija i organizira obrana, a uz te uvjete još i blizina pašnjaka, obradivog zemljišta i, po mogućnosti, vode. Dimenzije naselja toga tipa dosta su različite, ali se može zapaziti da u većini slučajeva zapremaju relativno malen branjeni prostor, najčešće promjera 50 do 100 m, iako ima i većih, o čemu će još biti riječi.

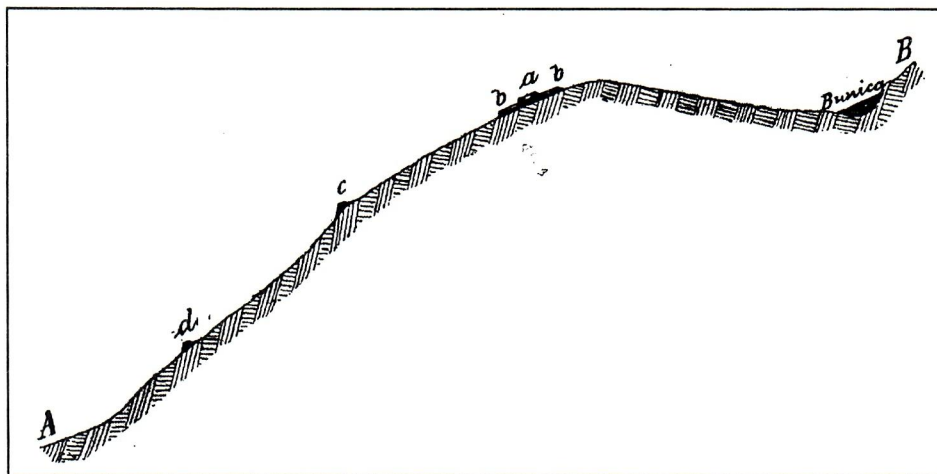
Izgleda da najstarijem tipu pripadaju gradine smještene na platou nekoga većeg zaobljenog brijega (npr. Kičin kod Malog Polja), ili na samom vrhu brda strmih padina (npr. Orlovac kod Razlomišta); u fortificiranju je primijenjen sustav koncentričnih kružnih ili elipsastih zidova s gradinskom dominantom u sredini. Manje od spomenuta dva naselja - Orlovac - ima tri elipsasta koncentrična suhozida koji zatvaraju prostor od svega 56 x 37 m, a gradinska dominanta - bastion - ima izgled tumula.³⁴



Slika 6. Tlocrt i presjek gradine Kičin (prema V. Radimsky 1891., sl. 20.)

³³ B. Čović 1978., 133.-147.; isti 1983b, 819.-820., 822.-829.

³⁴ V. Radimsky 1895., 225.



Slika 7. Presjek gradine Kičin

Znatno je veće bilo utvrđeno naselje na Kičinu, smješteno na veoma pogodnom položaju nad Bunicom. Njegov najbolje zaštićeni dio - mogli bismo ga nazvati i akropolom - bio je branjen kružnim suhozidom, a zauzimao je prostor promjera 73 m; u sredini toga prostora stajalo je centralno kružno utvrđenje, promjera 17 m, opasano masivnim suhozidom. S najpristupačnije strane (prema brdu Gorici, s kojim je povezan jednim sedlom) plato gradine je prirodno šticeo dugom krečnjačkom gredom, dok su na sjevernoj strani bila podignuta dva vanjska bedema lučnog oblika, prvi udaljen od centra gradine oko 150, a drugi oko 330 m; oba su se svojim zapadnim krakom oslanjala na spomenutu krečnjačku gredu.³⁵ Na nešto strmijoj, južnoj strani nije bilo vanjskih zidova. Što se tiče samog naselja, ono se pružalo ne samo na dijelu platoa ograđenog zidovima već i izvan njega, sve do na sedlo prema Gorici, pa se ukupna nastanjena površina može procijeniti na oko 100.000 m².

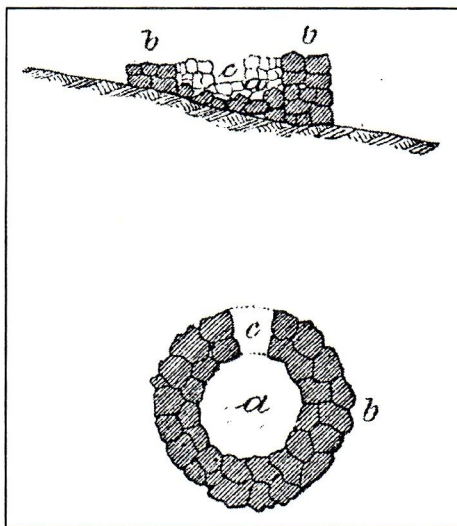
Drugi važan tip čine gradinska naselja postavljena na kraju kakvog jezičastog brijega (lingule) koji zadire u dolinu rijeke ili u polje. Najkarakterističniji je primjer Kamenak u Čulima (Kruševo) na jugoistočnom rubu Mostarskog blata. Fortifikacija se sastoji od lučnog suhozida postavljenog poprečno na lingulu, oko 250 m od njezinog vrška. Na taj je način zaštićen uzak, dug plato, a prostor za naseljavanje proširen je terasiranjem padina lingule, tako da korisna površina iznosi 8.000 - 10.000 m².

³⁵ V. Radimsky 1891., 175.-180.; B. Čović 1983., 164.

Treći tip su gradine s kamenom fortifikacijom potkovičastog oblika, izgrađene obično pri vrhu manjeg brda ili na njegovoj padini. Osnovicu fortifikacijskog sustava gradina toga tipa čini, zapravo, bastion ovalne ili kružne osnove podignut tehnikom suhozida, prvobitno visok možda i do 10 m, a u sačuvanom obliku sličan grobnoj gomili. Od podnožja bastiona odvajaju se obično dva suhozida, koji s bokova štite manji ili veći prostor naselja (obično 2.000 - 4.000 m²). Kao karakteristični primjeri toga tipa gradinskog naselja mogu se navesti gradine u Grabovoj Dragi i Gornjim Mamićima; ova posljednja ističe se izrazitim i moćnim bastionom.

Ostale gradine pripadaju ovoj ili onoj varijanti opisanih osnovnih tipova. Što se tiče tehnike građenja tih objekata može se ukratko reći da su bedemi gradina podizani uobičajenom tehnikom suhozida. Osnova bedema je različite širine, u prosjeku 2 do 4 m. Na bolje sačuvanim dijelovima može se zapaziti da su lica zidina građena od grubo sleganog krupnijeg kamena, dok je unutrašnjost zida ispunjena nabacanim kamenjem različite veličine.

Gotovo ništa ne znamo o unutarnjem uređenju naselja, pa ni o izgledu kuća brončanog doba na našem području. Istina, V. Radimsky je 1891. zapazio i dosta detaljno opisao temelje suhozidnih objekata na gradinskom naselju Kičin kod Malog Polja. Dio tih temelja je i danas očuvan. To su male, kružne građevine, podizane opisanom suhozidnom tehnikom. Debljina zidova iznosi 1 - 1,5 m, a unutarnji promjer objekata 2 - 4 m. Radimsky ih naziva kolibama.³⁶ Kako ni jedan od tih objekata nije ispitan, teško je reći pripadaju li brončanom dobu. Kuće kružnih ili ovalnih osnova građene suhozidom dosta su karakteristične za kasni neolit, eneolit i brončano doba u nekim dijelovima Mediterana,³⁷ ali mi se čini da su objekti na Kičinu suviše malih dimenzija (korisne površine u prosjeku oko 7 m²), da bi bile uobičajene kuće za stanovanje u ono vrijeme. Osim toga takvi objekti nisu dosad zapaženi na drugim gradinama



Slika 8. Crtež kružne kolibe s gradine Kičin (prema V. Radimsky 1891., sl. 20.)

³⁶ V. Radimsky 1891., 175.-180.

³⁷ J. M. Coles - A. F. Harding 1979., 170.-173.

toga razdoblja u jadranskoj oblasti. Treba, isto tako, uzeti u obzir da su na dosad istraživanim gradinama i izvangradinskim naseljima brončanog doba u Hercegovini u kulturnom sloju konstatirane dosta velike količine kućnog lijepa s otiscima kolja i oblica, a samo u jednom slučaju ostatak temelja suhozida (vjerojatno sokla) koji je, međutim, pripadao nekoj pravokutnoj građevini. Stoga je vjerojatnije da su i na mostarskom području stambene kuće toga doba bile pretežno drvene konstrukcije, s obilnom upotrebom kućnog lijepa (zemlje miješane s pljevom), te da su u nekih kuća temelji mogli biti u suhozidu.³⁸

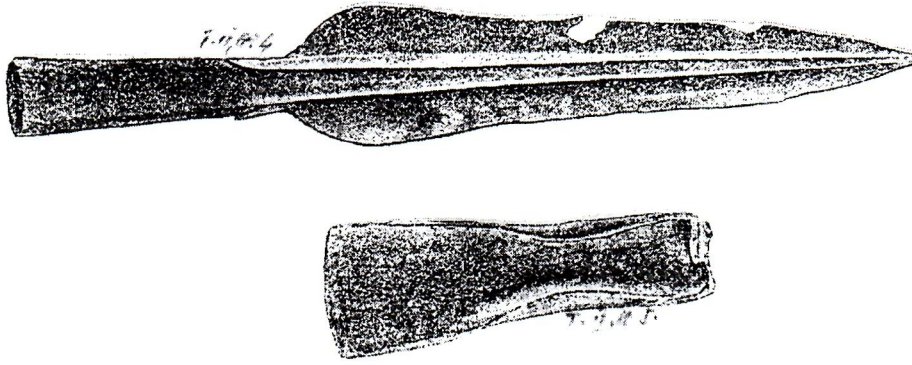
O privredi brončanog doba nemamo mnogo šta reći. U kulturnom sloju svih ispitivanih naselja toga doba u Hercegovini nalažene su kosti domaćih i divljih životinja (ovca, koza, govedo, svinja, jelen, divlja svinja), a komadi žrvnjeva za mljevenje žita i tragovi pljeve u kućnom lijepu pokazuju da je - uz stočarstvo i lov - i zemljoradnja bila razvijena do određenog stupnja. Kao i u ostalim dijelovima sjeverozapadnog Balkana i ovdje je metalurgija bronce bila slabo razvijena, pa su se potrebe uglavnom zadovoljavale uvozom. Tek u kasno brončano doba ojačala je domaća proizvodnja brončanog oružja, oruđa i nakita i u ovim krajevima: naselje na Velikoj gradini u Varvari kod Prozora tada je već značajan metalurški centar, a kalupi za izlivanje sjekira, nađeni na Gradini u Mokrom kraj Širokog Brijega, potvrđuju da je ta djelatnost bila razvijena i u južnijim dijelovima Hercegovine.³⁹

Oružje i oruđe toga doba nedovoljno poznajemo, što je uglavnom rezultat niske razine istraženosti arheoloških nalazišta mostarskog područja. Početkom brončanog doba još se upotrebljava oružje od glačanog kamena, posebno bojne sjekire (spomenuo sam već da bi ranom brončanom dobu mogli pripadati primjerci takvih sjekira slučajno nađeni u Donjoj Drežnici i Donjim Jasenjanima). Nožići, strugalice i vrhovi za strijele nalaženi su na lokalitetima susjednog, posušskog područja, što dokazuje da je oruđe i oružje izrađivano tehnikom okresivanja (obično od kremenja ili rožnjaka) također upotrebljavano početkom brončanog doba; to važi i za mostarsko područje. Osim bojne sjekire, te luka i strijele, važno oružje bila je i pračka: na nekoliko lokaliteta brončanog doba u Hercegovini nađeni su karakteristični projektili za pračku, izrađeni od gabra ili drugog tvrdog kamena, u obliku kugle, ili prizme sa zaobljenim uglovima, promjera 5 - 10 cm.⁴⁰ Premda takvim nalazima s mostarskog područja zasad ne raspolažemo, može se uzeti kao veoma vjerojatno da su sve spomenute vrste kamenog oružja i oruđa i ovdje upotrebljavane.

³⁸ B. Čović 1983a, 143.

³⁹ B. Čović 1978a, 76.-77.; P. Oreč 1978., 233.-235.

⁴⁰ Usp. P. Oreč 1978., 184. i d., sl. 2., 11., T. XVII., 10.; B. Čović 1983a, 146, 166.



Slika 9., T. II., 4. i 5. Brončano koplje nađeno u Mostarskom blatu (prema V. Ćurčić 1907., T. II., 2.) i brončani kelt iz Donje Drežnice (prema V. Ćurčić 1907., T. II., 5.)

Izrađevine od bronce su malobrojne. Tu spadaju: sjekira jezičastog tipa s ojačanim rubovima iz Gornje Drežnice, nož iz Pologa, bodež iz Gnojnica i brončano koplje iz Mostarskog blata - svi ti objekti su u Prirodoslovnom muzeju u Beču,⁴¹ zatim tri brončane sjekire ili kelta iz ostave nađene u Vihovićima.⁴² Koplje i keltovi pripadaju završnim fazama kasnoga brončanog doba (Ha B1 - B2 srednjoeuropske podjele, odnosno 10 - 9. stoljeće st. e.), dok su ostali navedeni objekti stariji i mogu se datirati u rano i srednje brončano doba. Posebno su interesantni bodež iz Gnojnica, nađen, navodno, u ravnom grobu⁴³ i nož iz Pologa, najvjerojatnije primjerak za koji V. Radimsky navodi da je otkriven u jednom tumulu.⁴⁴ Nož iz Pologa pripada skupini tzv. egejskih noževa koji su tijekom ranog i srednjeg brončanog doba (1800. - 1300. godine st.e.) trgovačkim putovima duž Jadrana stizali u Albaniju, Crnu Goru, Hercegovinu, Dalmaciju i Istru.⁴⁵ Iz egejske oblasti, najvjerojatnije, potječe i bodež iz Gnojnica, što je naslućivao već i V. Ćurčić. J. A. Sakelerakis i Z. Marić izričito tvrde da se radi o mikenskom bodežu,⁴⁶ iako se ne bi moglo reći da primjerak iz Gnojnica pripada klasičnim mikenskim oblicima, kao što ne spada ni u klasične sjeverno- odnosno srednjoeuropske ili italke tipove

⁴¹ V. Ćurčić 1907., 205.-208., T. I., 5.; T. II., 2., 3., 4.

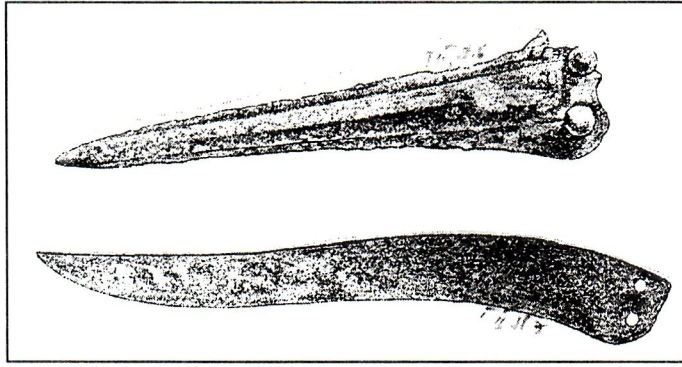
⁴² B. Čović 1976a, 281.-282., sl. 2.-4.

⁴³ V. Ćurčić 1907., 208.

⁴⁴ V. Radimsky 1894., 448.

⁴⁵ B. Čović 1983a, 118.-119.; 166., 206.-207.

⁴⁶ J. A. Sakelerakis - Z. Marić 1975., 156.



Slika 10., T. II., 6. i 7. Brončani bodež iz Gnojnica (prema V. Ćurčić 1907., 5. II., 4.) i brončani nož iz Pologa (prema V. Ćurčić 1907., T. II., 3.)

trijangularnih bodeža. Zajedno s novo-otkrivenim fragmentima mikenske keramike iz Hateljske pećine kod Stoca⁴⁷ ti nalazi pokazuju da je i Hercegovina (pa i mostarsko područje) ulazila u krug zemalja koje su održavale kontakte s egejskim

svijetom još u doba heladske odnosno mikenske kulture. Kako se roba najvjerojatnije prevozila morskim putem, to je Neretva sa svojim pogodnim ušćem i s mogućnošću plovidbe uzvodno do Žitomislića igrala u tim kontaktima važnu ulogu. Tim putem, pa preko mostarskog područja dalje na sjever, mogli su primjerci mikenske keramike dospjeti i do Debelog brda kod Sarajeva.⁴⁸

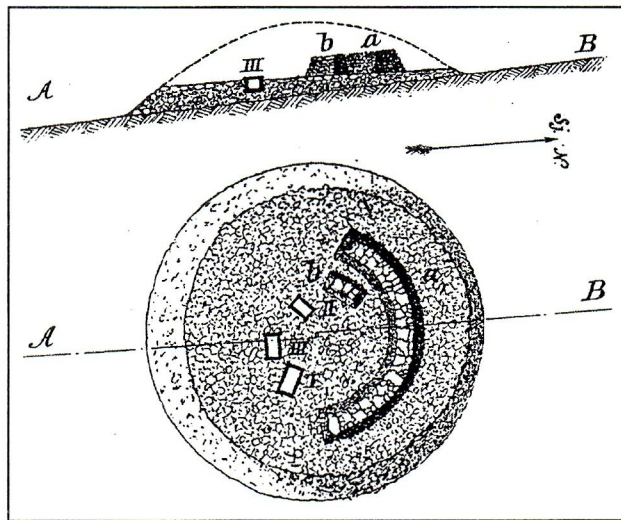
Što se tiče duhovne kulture brončanog doba na našem području, moramo reći da su naša znanja krajnje oskudna. Zahvaljujući velikom broju grobnih humki (tumula), znamo nešto o kultu mrtvih. Grobne humke nalazimo u široj okolici prahistorijskih naselja, nerijetko neposredno uz gradine (Domazeti, Kamenak, Malo Polje, Dračevica, Orozova gomila, Bogodol, Uzarići i dr.), ali i na drugim pozicijama, dosta daleko od trajnih naselja, što za polunomadsko, stočarsko stanovništvo nije neuobičajeno. Položaji na kojima su ti specifični grobni spomenici podizani također su različiti. Ima ih na istaknutijim mjestima, na vrhovima brda ili po rubovima terasa (visoravni), a takvi su obično velikih dimenzija. Podizani su i na kosama, na padinama brda, čak i u ravnici kraj rijeka (ti su najčešće već uništeni).⁴⁹ Javljaju se i kao pojedinačni spomenici. Takvi su obično velikih dimenzija, 20 - 40 m promjera osnove, 3 i više metara visine: Bijela gomila u Pijescima, Crna gomila u Gornjim Sovićima, Gomila u Grabovoj Dragi, Kožulova gomila u Gornjim Mamićima i dr.). Dosta često ih nalazimo u manjim ili većim skupinama od po 3,5 ili više

⁴⁷ Na priopćenju zahvaljujem najsrdačnije kolegi B. Marijanoviću koji je vodio iskopavanje na tom lokalitetu.

⁴⁸ J. A. Sakelerakis - Z. Marić 1975., 153.-156.

⁴⁹ V. Radimsky 1891., 160. i d., sl. 1.

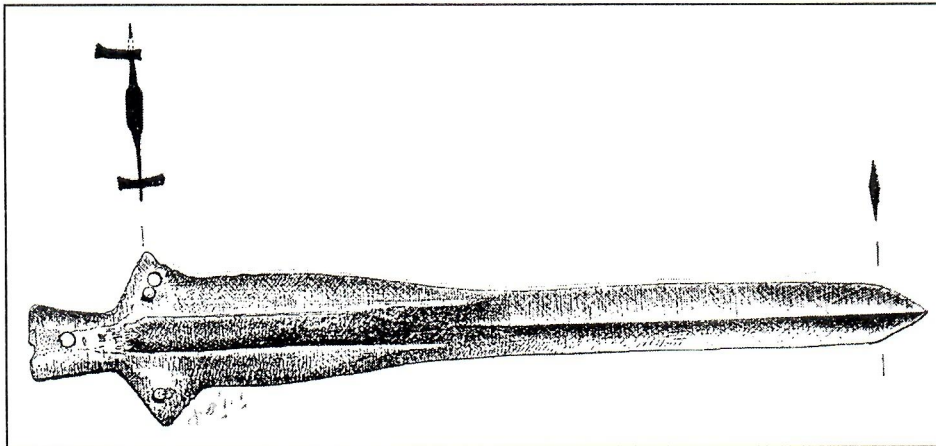
tumula, pokatkad poredanih u niz na kosama (Pijesci i neki drugi lokaliteti). Ima nalazišta gdje se skupine većih i manjih grobnih gomila gotovo nadovezuju jedna na drugu, pa ih se na takvim prostorima može nabrojiti na desetine, čak i više od stotine. Osim već spomenutih, velikih i monumentalnih tumula, ima ih i manjih, čije dimenzije variraju od 4 do 20 m u promjeru i 0,5 do 2 m visine. Najveći dio tumula nasut je sitnijim i krupnijim kamenom. U nekoliko slučajeva zapažen je periferni vijenac od krupnijeg kamena, a katkad i unutarnja platforma građena sлагanim kamenom ili oblucima; grobovi leže na platformi ili su ugrađeni u nju. Za nasipanje je služio materijal iz najbliže okolice: lomljeni i prikupljeni kamen, katkad zemlja ili pijesak. Grobovi su načinjeni od više kamenih ploča, u obliku sanduka (ciste). Po dimenzijama sanduka (rijetko dužeg od 1 m), te ponegdje po ostacima skeleta, moglo se konstatirati da su pokojnici pokapani u zgrčenom položaju, što je i inače karakteristično za brončano doba u mnogim oblastima Europe, pa i na istočnoj jadranskoj obali i u njezinom zaleđu.⁵⁰ U tumulu može biti jedan ili nekoliko grobova toga tipa, ali ne znamo kakav je bio međusobni odnos pokojnika (možda srodnici?). To bi se moglo ustanoviti tek sustavnim iskopavanjem. U grobovima, a još češće u nasipu tumula, nailazimo na ulomke keramike, ostatke posuda upotrijebljenih u različitim obredima kulta mrtvih, obavljenih za vrijeme pokopa i kasnije, u izvjesnim prilikama. Pravi grobni prilozi, pogotovu metalni, dosta su rijetki. V. Radimsky, koji je istraživao tumule u okolici Mostarskog blata, nije našao ni jedan, ali je zabilježio da su ranije u nekim tumulima u Pologu bili nađeni brončani nož i sjekira.⁵¹ Jedno brončano koplje nađeno je kao grobni prilog u tumulu u Ogradicama



Slika 11. Detalj (crtež) iz Pologa u Mostarskom blatu (prema V. Radimsky 1894., sl. 22.)

⁵⁰ Usp. V. Radimsky 1894., 429. i d.; B. Čović 1978., 139.-143., 145.; isti 1983b, 819.

⁵¹ V. Radimsky 1894., 445.-448.



Slika 12., T. II., 8. Brončani bodež iz Male gomile u Rabini
(prema T. Anđelić 1969.)

(Knešpolje), a brončani bodež u Maloj gomili u Rabini.⁵² Oba groba pripadaju kasnom brončanom dobu. Siromaštvo u priložima možda je (bar dijelom) bilo prouzročeno oskudicom bronce koja se morala uvoziti, ali treba znati da su u oblasti kulta mrtvih na postupak prilikom pokopa utjecali različiti činitelji kulturnog i magijskog, pa i sociološkog karaktera. Možda je pijetet prema pokojniku i uvažavanje njegova društvenog statusa istican oblikom, položajem i veličinom tumula kao grobnog spomenika.⁵³

O umjetnosti se ne može ništa određenije reći osim da je i na mostarskom području osnovni medij umjetničkog izražavanja u brončano doba bilo zemljano posuđe. Ukrašenost na keramici pripada, s jedne strane, tipu grube plastične ornamentike, karakteristične posebno za ranije faze brončanog doba (dobro zastupljene na materijalu s Kičina⁵⁴), a s druge, najvjerojatnije, raznim tehnikama finijeg ukrašavanja, karakterističnim za posušku kulturu brončanog doba, iako je to za sada dokumentirano samo nalazom keramike s "licenskim" ukrasom na gradini Kamenak u Čulima (Kruševo).⁵⁵

Posuška kultura ranog i srednjeg brončanog doba identificirana je kao samostalna pojava tek u posljednje vrijeme. Bila je rasprostranjena u Hercegovini s obje strane Neretve, kao i u dijelovima Dalmacije.⁵⁶ Nije još

⁵² V. Atanacković-Salčić 1966., 47.-48.; T. Anđelić 1969., 111.-112.

⁵³ Usp. B. Čović 1976., 78.-83.; B. Čović 1983a, 145.-146.; 164.-165.

⁵⁴ V. Radimsky 1891., 177.-179., sl. 21.-30.

⁵⁵ B. Čović 1983a, 150.-152.

⁵⁶ Ta je kultura najprije, kao još nedovoljno definirana, opisana u IV. tomu PJZ (B. Čović 1983a, 138.-158.), a kasnije kao samostalna kultura (usp. ALBH, s. v. Posuška kultura).

pouzdana utvrđeno koliko se daleko prostirala prema sjeveru, ali ako uzmemo u obzir da su neki njezini oblici zastupljeni i u sloju A-2 i A-3 Velike gradine u Varvari na vrelu Rame, možemo smatrati dosta vjerojatnim da je pokrivala čitavo mostarsko područje. Razumije se, treba računati i s mogućnošću da su se tijekom ranog brončanog doba na pojedinim točkama našega područja duže ili kraće zadržavali i nositelji cetinske kulture. Ti izraziti nomadski stočari, koji su svoje mrtve također pokapali pod tumulima, kretali su se na širokim prostorima, pa njihove tragove susrećemo i oko Posušja, Ljubuškog, Bileće, Trebinja i Gacka, ali i dalje na sjeveru, oko Sarajeva i na Glasincu.⁵⁷ Dok cetinska kultura iščezava krajem ranog brončanog doba (oko 1550. godine st.e.), posuška kultura traje i u srednjem brončanom dobu, zalazeći u drugu polovicu 2. milenija stare ere, ali se njezine kasne faze još ne mogu jasno izdvojiti.

Što se tiče kasnog brončanog doba (posljednja stoljeća 2. i prva dva stoljeća 1. milenija st.e., približno 1300. - 800. godine) moramo reći da je to u Hercegovini, osim graničnog, duvanjskog područja, još neizdiferencirano razdoblje, o čijim karakteristikama malo što imamo reći. Neke analogije u znatno bolje ispitanim područjima jugozapadne Bosne (Livno, Glamoč) omogućuju nam da postavimo samo neke opće okvire. Tako možemo reći da su i u kasno brončano doba gradine ostale osnovni tip naselja u čitavoj Hercegovini, pa prema tome i na mostarskom području, te da se mrtvi i dalje pokapaju pod tumulima (Mala gomila u Rabini i Ogradice u Knešpolju). Pokretni arheološki materijal, posebno oblici zemljanog posuđa, pružaju osnovu za pretpostavku da je zapadna Hercegovina već u ono doba možda činila cjelinu s jugozapadnom Bosnom i srednjom Dalmacijom; a kakve su bile razvojne tendencije u krajevima istočno od Neretve za sada ne možemo reći. Smatramo da je brončano doba bilo razdoblje relativno mirnog i postupnog razvoja, no krajem toga razdoblja, u kasnom brončanom dobu počinje diferenciranje većih plemenskih zajednica na određenim područjima. U Hercegovini se diferenciranje najjasnije odražava u pogrebnom ritusu: na prijelazu iz brončanog u željezno doba u krajevima zapadno od Neretve prestaje pokapanje pod tumulima, pa se mrtvi ukopavaju u tzv. ravne grobove, dok u istočnoj Hercegovini zadržavaju stariju tradiciju. Za sada je jasno da mostarsko područje u kasno brončano doba nije pripadalo jednoj kulturnoj cjelini, a te će razlike doći još više do izražaja u narednom željeznom dobu.

⁵⁷ I. Marović - B. Čović 1983., 192.-193.; usp. također ALBH 1, s.v. Cetinska kultura.

Željezno doba

Krajem 2. i početkom 1. milenija stare ere na prostoru duž istočne jadranske obale i u njezinom zaleđu nastalo je nekoliko koherentnih kulturnih skupina s dosta jasno omeđenim područjima rasprostiranja. To su: istarska skupina u Istri, liburnska u Kvarnerskom zaljevu i sjevernoj Dalmaciji, japodska u Lici, Gorskom kotaru i Pounju, srednjobosanska oko gornjih tokova Vrbasa i Bosne. U srednjoj Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni razvila se srednjodalmatinska (po Š. Batoviću dalmatska) kulturna skupina kojoj je, po svoj prilici, pripadao i najveći dio zapadne Hercegovine. Sve te skupine razvijaju se kontinuirano i tijekom željeznog doba.⁵⁸ Na prostoru istočno od Neretve razvoj je u tom razdoblju morao ići nekim drugim tijekom, iako moramo reći da se o kasnom brončanom dobu toga dijela jadranskog zaleđa zna veoma malo; početkom željeznog doba tu se već rasprostirala glasinačka kultura. Tako Neretva postaje dosta izrazita granica ne samo dviju kulturnih skupina već dviju znatno širih kulturnih oblasti. Dok srednjodalmatinska skupina pokazuje mnogo srodnosti sa srednjobosanskom, pa i s Donjom dolinom kod Sanskog Mosta i u sjeverozapadnoj Bosni, a ima i zajedničkih elemenata s liburnskom skupinom glasinačka kultura, iako nastala na istočnom rubu zapadnobalkanskog prostora, povezana je mnogostrukim nitima s oblastima centralnog, pa i južnog Balkana.⁵⁹ Kako, osim toga, nositelje glasinačke kulture iz mnogo razloga možemo ubrojiti među Ilire, dok to za narode i plemena naseljena dalje prema sjeverozapadu ne bismo mogli reći,⁶⁰ očigledno je da i naše mostarsko područje u željezno doba ni u etničkom pogledu ne čini cjelinu.

Dok je opću situaciju moguće razmjerno jasno definirati, mnogo je teže prikazati konkretne manifestacije i oblike materijalne i duhovne kulture željeznog doba mostarskog područja. To je rezultat posve slabe istraženosti arheoloških nalazišta kojih, inače, ima dosta; može se pretpostaviti da većina spomenutih pedesetak utvrđenih naselja (gradina) egzistira i u željeznom dobu, bilo da se radi o obnavljanju starih, brončanodobnih naselja bilo o osnivanju novih anglomeracija i utvrda. Osnovni tipovi naselja i fortifikacija vjerojatno su bili isti ili vrlo slični onima iz brončanog doba koji su prethodno opisani. Ipak, ima i novih pojava. Na nekim pozicijama razvila su se i veća naselja sa

⁵⁸ Š. Batović 1983., 271. i d., posebno 331.-357.; B. Čović 1987b, 289.-291.; B. Čović 1986., 69.

⁵⁹ B. Čović 1987., 478.-480.; B. Čović 1987a, 525.-528.; isti 1987b, 576., 633.-634. i d.

⁶⁰ Usp. B. Čović 1976., 111.-119.; isti 1986., 71.-72.; isti 1987., 479.-480.; isti 1987b, 642.-643.; A. Benac 1987., 737.-802.

složenijim sustavom fortifikacija, što je bilo uvjetovano porastom broja stanovnika i stvaranjem brojnijih i jačih društvenih zajednica tijekom željeznog doba. Ovdje ćemo prikazati neke karakteristike takvih naselja, za koja raspoložemo s nešto više podataka. To su gradina Ograđ (Ograć) u Hodbini i gradina Zvonigrad u Pologu.⁶¹

Gradina Ograđ smještena je na jezičastom brijegu (linguli) koja s jugoistoka zadire u niski plato, što se prostire između Neretve i Bunice. S nadmorskom visinom od 379 m Ograđ za 50 - 100 m dominira nad okolnim terenom omogućujući odličan pregled svakoga kretanja u široj okolici. Na platou brijega dugom preko 300 m izgrađeno je moćno utvrđenje i naselje velikih dimenzija: s branjenom površinom od preko 30.000 m² to je jedna od najvećih prahistorijskih gradina ne samo u Hercegovini već i u čitavoj oblasti istočnog Jadrana i njegova zaleđa. Vjerojatno je to utvrđeno naselje bilo osnovano još u brončanom dobu. Iz toga vremena mogla bi potjecati suhozidna građevina ovalne osnove (49 x 33 m) smještena na sjeverozapadnom dijelu lingule, a možda i dijelovi vanjskog suhozida oko nje, kasnije ugrađeni u mlađi fortifikacijski sustav. Mislim da je u željeznom dobu gradina dobila definitivni oblik podizanjem monumentalnog bastiona izdužene, ovalne osnove (92 x 23 m), visine preko 6 m, zatim dugog perimetralnog zida koji zatvara plato dimenzija oko 900 x 70 m s jugoistočne strane. Toj fazi pripadat će i vanjski suhozid koji brani plato s jugozapadne i južne strane, kao i poprečni suhozid postavljen poprečno na pravac pružanja platoa, sjeverozapadno od glavnog bastiona, zatvarajući nepravilan pravokutni prostor od oko 2.500 m² na najbolje zaštićenom dijelu gradinskog kompleksa.

Po proračunu V. Radimskog⁶² u fortifikaciju te gradine ugrađeno je preko 16.000 m³ kamena, što pokazuje koliki je rad u taj posao bio uložen. Premda je nezahvalno donositi zaključke o lokalitetu na kojem nisu izvršena ni probna iskopavanja, ne može se negirati izuzetno značenje koje je Ograđ u svoje vrijeme morao imati. To je, bar koliko zasad znamo, najveće i najvažnije naselje željeznog doba na mostarskom području, vrlo vjerojatno plemenski centar, bar na istočnom dijelu našega područja. Posebno branjeni prostor od oko 2.500 m² na jugoistočnom dijelu platoa možda je bio neka vrsta akropole, sjedište plemenskog poglavara i njegovih srodnika. Pri tome valja ukazati i na mogućnost da je veliki bastion koji štiti akropolu s jugoistočne strane osim obrambene mogao imati i sakralnu (možda i sepulkralnu?) funkciju, kao što

⁶¹ V. Radimsky 1891., 169.-171., sl. 13.; Z. Marić 1975., 103.-111., T. III., 3.-6.

⁶² V. Radimsky 1891., 171.

to za takve objekte na nekim gradinama Glamočkog, Livanjskog i Duvanjskog polja pretpostavlja A. Benac.⁶³

Što je Ograđ bio za Bišće polje to je, po svojoj prilici, morao biti Zvonigrad za područje Mostarskog blata. To utvrđeno naselje bilo je smješteno na dominantnom položaju, visoko iznad sjevernog ruba Mostarskog blata. Njegovi ostaci pružaju se na prostoru dugom preko 200, a širokom preko 100 m. Kako sustavnog istraživanja lokaliteta nije bilo, moramo se i u ovom slučaju služiti pretpostavkama zasnovanim na općem poznavanju gradina i na analogijama iz susjednih područja. Velika gomila na južnom rubu lokaliteta je, najvjerojatnije, ostatak bastiona koji pripada najstarijoj fazi fortifikacije. Toj fazi bi mogli pripadati i dijelovi perimetralnog suhozida s licem od grubo složenih poligonalnih kamenih blokova. Mlađoj fazi, najvjerojatnije iz helenističkog vremena, pripadaju zidine građene fino klesanim prizmatičnim kamenim blokovima s tipičnim bunjastim licem, kakve vidimo na suprotnoj, sjevernoj strani gradinskog prostora. Slabije ili bolje očuvani kameni temelji kuća unutar branjenog prostora potvrđuju da se radi o većem naselju trajnog karaktera. Posve je vjerojatno da i u pogledu te aglomeracije treba pretpostaviti da je u pitanju neki plemenski centar, kako u starijem tako i u mlađem željeznom dobu. U podizanju mlađih fortifikacija na gradini Zvonigrad morali su sudjelovati vrsni majstori - klesari i zidari - kao što je bio slučaj i prilikom gradnje kula i zidina akropole na Gradini u Ošanićima kod Stoca, toga plemenskog centra Daorsa.

Dosta je teško reći kakve su promjene mogle nastati u privredi željeznog doba na našem području. S obzirom na posve skromne pojave željeznih ruda u Hercegovini, ne izgleda vjerojatno da se mogla razviti autohtona metalurgija željeza, kao što je to u Bosni bio slučaj.⁶⁴ Stočarstvo i zemljoradnja bile su i dalje osnovne privredne grane. Ipak, treba istaći da se i u Hercegovini u ono vrijeme pojavljuju neki specifični oblici oružja i brončanog nakita, a posebno lokalne varijante šire rasprostranjenih tipova, pa možemo s pravom zaključiti da je zanatstvo kao samostalna privredna grana postojalo i obavljalo svoju funkciju; to, razumije se, važi i za mostarsko područje. Ako se iz Bosne i drugih, sjevernijih, krajeva uvozilo željezo i bronca kao osnovne metalurške i zanatske sirovine, s juga, iz kontinentalne i iz Velike Grčke, a kasnije i iz grčkih kolonija na Jadranu uvozila se luksuznija roba, kao što su finija keramika, nakit i neke vrste defenzivnog oružja (kacige, knemide). O takvom uvozu postoji dokumentacija u arheološkim nalazima i nalazištima neposredno

⁶³ A. Benac 1985., 198.

⁶⁴ B. Čović 1980., 72.-77.

susjednih područja (Rakitno, Grude, Ljubuški, Stolac),⁶⁵ pa se sa sigurnošću može pretpostaviti da je roba te vrste stizala i na mostarsko područje. Može se samo pretpostaviti da su autohtoni stanovnici do luksuznih, importiranih objekata dolazili razmjenom za svoje proizvode (prvenstveno stoku, kožu, sir i dr.). Premda je u posljednjim stoljećima stare ere u ovim krajevima cirkuliralo i nešto novca grčkih i ilirskih kovanica, na mostarskom području evidentirana su samo dva nalaza drahmi Dyrachiuma - jedan iz Drežnice, a drugi iz Blagaja (Orah). Ipak je jasno da o robnonovčanoj privredi na ovim prostorima može biti govora tek nakon definitivnog učvršćenja rimske vlasti.

Kad je riječ o duhovnoj kulturi, opet je kult mrtvih jedina oblast o kojoj raspoložemo s konkretnim podacima. U istočnom dijelu mostarskog područja (kao i u čitavoj istočnoj Hercegovini), u željezno se doba i dalje prakticira pokapanje pod grobnim humkama ili tumulima (gomilama). Postoje, ipak, neke razlike u odnosu na brončano doba. Sudeći po karakteristikama djelomično istražene nekropole na Đulića ogradama u Gubavici, moglo bi se reći da su tumuli željeznog doba manjih dimenzija (oni iz Gubavice su 5 do 10 m promjera osnove i ispod 1 m visine), a imaju centralnu konstrukciju s grobnicom u sredini, ali je ta grobnica izvedena u suhozidu od lomljenog kamena različite veličine (nema više grobova u obliku ciste od kamenih ploča); postoje i periferne grobnice, bilo zidane bilo samo s odrom (platformom) od sitnijeg kamena. Za razliku od brončanog doba (naročito ranog), u kojem je karakteristično pokapanje pokojnika u zgrčenom položaju, u željeznom se dobu mrtvi polažu u grob u ispruženom stavu. Zabilježeno je i sukcesivno pokapanje u istu (vjerojatno obiteljsku) grobnicu. Grobni prilozi su funkcionalnog karaktera: to su nakit i metalni dijelovi nošnje (igle, fibule, počelice, bopci od ogrlica), zatim oružje (koplja, noževi, mačevi, brusovi); u jednom tumulu nađen je i glineni pršljenak za vreteno. Prilikom iskopavanja nalaženo je dosta sitnijih ulomaka zemljanog posuđa, ali nema sigurnijih dokaza da su u grobove stavljane čitave posude; po svoj prilici ti ulomci (barem najveći dio) potječu od posuđa upotrijebljenog u različitim obredima prilikom pokopa ili kasnije, prilikom daća i sličnih obreda; to je posuđe ostavljeno na groblju ili je tu razbijano.⁶⁶

U zapadnom dijelu mostarskog područja nije do sada istražen ni jedan grob željeznog doba, ali ono što o grobovima toga razdoblja znamo na osnovi slučajno ili sustavno otkrivenih pojedinačnih grobnica ili nekropola na Rakitnu, u Grudama, Radišićima kod Ljubuškog i Krehinu Gracu kod Čitluka, pa i u

⁶⁵ Usp. ALBH 1, s.v. Trgovina; također R. Vasić 1982., 5.-24.

⁶⁶ B. Čović 1982., 13.-32.; usp. također ALBH 1, s.v. Grobovi.

susjednim područjima, dalje, na sjeverozapadu (Tomislav Grad, Livno, Imotski itd.) daje nam za pravo da zaključimo da je i na zapadnom dijelu mostarskog područja najvjerojatnije prakticirana inhumacija u tzv. ravnim grobovima.⁶⁷

Što se tiče ostalih manifestacija iz oblasti religije ili, uopće, duhovne kulture, za sada se moramo ograničiti samo na konstatacije koje važe za širu oblast u koju ulazi i mostarsko područje. Kad je u pitanju religija, možemo s dosta razloga pretpostaviti da je razvoj išao u pravcu konstituiranja lokalnih, plemenskih ili međuplemenskih panteona s većim brojem različitih, već individualiziranih božanstava; u doba rimske vladavine neka od tih božanstava će se pojaviti pod imenima rimskih boginja i bogova, kao *interpretatio romana*, iako je njihovo podrijetlo nesumnjivo autohtono.⁶⁸ Što se tiče umjetnosti, i ovdje je još početkom željeznog doba dominantan zapadnobalkanski geometrijski stil, što pokazuju fino gravirani brončani objekti iz ostave nađene u susjednom Krehinu Gracu kod Čitluka.⁶⁹ Taj je stil uskoro iščezao, ali je karakter umjetničkih nastojanja ostao u biti nepromijenjen: radi se o ukrašavanju različitih upotrebnih predmeta (oružja, nakita, posuđa), dakle o dekorativnoj funkciji umjetnosti koja je najbliže povezana s obrtom. Od djela figuralne umjetnosti poznata je u ovoj oblasti samo sitna brončana plastika.⁷⁰

Ostaje još razmotriti i pitanje etničke pripadnosti stanovnika mostarskog područja u željezno doba. Izravnih i neposrednih izvora o tome nema. Kako je već rečeno, istočni dio našega područja naseljavali su u starije željezno doba nositelji glasinacke kulture. Taj pojam obuhvaća, nesumnjivo, više srodnih plemenskih grupacija, ali se danas uzima kao veoma vjerojatno da su među njima (pogotovu u sjevernom dijelu areala rasprostranjenja te kulture) najvažniji bili Autarijati. Tu se već može operirati s različitim hipotezama. Najzanimljivija je ona koju je postavila F. Papazoglu, a na određen način (za naše područje) prihvatio i primijenio I. Bojanovski, tj. da su Autarijati zapravo zbirno ime za veliki broj ilirskih plemena koja su živjela duboko u unutrašnjosti ilirskih zemalja, te da su - nakon razbijanja višeplemenske autarijatske zajednice - na površinu izbila imena manjih plemenskih zajednica.⁷¹ Kako misli I. Bojanovski, "...i populacije Nevesinjskog i Gatačkog polja su takođe izašle iz tog krupnog plemenskog 'saveza' što potvrđuje i arheološka građa".⁷²

⁶⁷ B. Čović 1987., 469.-471.; ALBH 1, s.v. Grobovi.

⁶⁸ B. Čović 1976., 250.-255.; isti 1987., 473.-474.

⁶⁹ B. Čović 1987., 475.-476.

⁷⁰ B. Čović 1987b, 639.-641.

⁷¹ F. Papazoglu 1969., 85.

⁷² I. Bojanovski 1985., 21.; isti, 1988., 113.

Što se tiče mlađeg željeznog doba, dakle vremena koje neposredno prethodi rimskom osvajanju, najbolje je da se oslonimo na mišljenje I. Bojanovskog, koji je pitanje ilirskih plemena u istočnoj Hercegovini u novije vrijeme temeljito pretresao. Prema I. Bojanovskom, sjeveroistočni dio mostarskog područja (Nevesinje) pripadao bi, najvjerojatnije, Glindicionima, jugoistočnim Daorsima,⁷³ dok bi prostor sjeverno od Mostara (kao i neke krajeve dalje prema sjeveru) naseljavali Naresii (Narensii).⁷⁴ Isti autor prostor na desnoj obali Neretve (od planine Čabulje i današnjeg Mostara do jadranske obale) atribuirao Ardijejima (Vardiei), bar za razdoblje do 135. godine st.e., kada su ih Rimljani protjerali u unutrašnjost.⁷⁵ Dalmatska plemena vjerojatno nisu dopirala tako daleko na istok (do Mostarskog blata),⁷⁶ iako su političke i vojničke akcije toga snažnog i ratobornog naroda mogle sezati u ove krajeve, pa i dalje, preko Neretve.⁷⁷ Jesu li Daorsi u izvjesnom razdoblju bili uspostavili svoj utjecaj nad Mostarskim blatom i okolicom? Tome u prilog govorila bi, možda, tehnika gradnje mlađih zidova Zvonigrada, ako pretpostavimo da je to bilo neko istaknuto uporište Daorsa u vrijeme njihove najveće moći. No, to je veoma hipotetično. Po mišljenju Z. Marića, ako su Daorsi i držali neko područje na desnoj obali Neretve, u 2. stoljeću st.e., morali su ga napustiti pod pritiskom Delmata.⁷⁸

U drugoj polovici 1. stoljeća stare ere ulazi i mostarsko područje u sastav Rimske Imperije, čija se vlast definitivno učvršćuje nakon ugušenja velikoga dalmatinsko-panonskog ustanka 9. godine n. e. Time se i u ovom kraju u potpunosti završava prahistorijsko doba.

BIBLIOGRAFIJA

Kratice

ALBH = Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 1. - 3. + mapa 1 - 4, Sarajevo, 1988.

Germania = Germania, Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a/M - Berlin.

Godišnjak CBI = Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

⁷³ I. Bojanovski 1985., 11.-13.; isti 1988., 92., 106.

⁷⁴ I. Bojanovski 1988., 133.; usp. ALBH 1, s.v. Naresi.

⁷⁵ I. Bojanovski 1988., 38., 104.-105., Karta 2.; M. Zaninović 1966., 57.

⁷⁶ M. Zaninović 1966., 57.

⁷⁷ Ibid., 27.-28.

⁷⁸ Z. Marić 1973., 122.-124.

GZM = Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
GZM n.s. = Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija (od 1946.), A = svezak za arheologiju.
Hercegovina = Hercegovina, časopis za kulturno i povijesno naslijeđe, Mostar.
PJZ = Praistorija jugoslovenskih zemalja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja i "Svjetlost", I. - III., Sarajevo, 1979., IV., Sarajevo, 1983.; V., Sarajevo, 1987.
Tribunia = Tribunia, prilozi za istoriju, arheologiju, etnologiju i kulturu, Trebinje.
VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.

Autorski niz

Andelić, T. 1969. Nekoliko praistorijskih nalaza iz Hercegovine (Gubavica, Rabina, Dolac), GZM n.s. A, XXIV., 1969., 109.-113.
Atanacković-Salčić, V. 1966. Ogradica, Knešpolje - slučajni nalaz ranohalštatskog groba, Arheološki pregled 8, Beograd, 1966., 47.-48.
Atanacković-Salčić, V. 1985. Praistorijski grob u Vojnu - Bijelo polje kod Mostara, Hercegovina 4, 1985., 23.-39. + Prilozi 3.
Basler, Đ. 1976. Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca, GZM n.s. XXIX., 1974. (1976.), 5.-18.
1979. Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini, PJZ I., 1979., 313.-330.
1979a Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Bosni i Hercegovini, PJZ I., 1979., 331.-335. + Tbl. XXXIV.-XLVII.
Batović, Š. 1979. Jadranska zona, PJZ II., 1979., 473.-634. + Tbl. LXXIII.-XCIX.
1983. Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju, PJZ IV., 1983., 271.-373. + Tbl. XLII.-LI.
Benac, A. 1957. Zelena pećina, GZM n.s. A, XII., 1957., 61.-92. + Pl. 1 + Tbl. I.-XIII.
1964. Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1964., 167. + Tbl. XXXV.
1973. Širenje neolitske kulture dolinom Neretve, VAHD LXVIII., 1966. (1973.), 37.-45.
1984. Mlade kameno i prelazno doba, u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, 2. izd. "Veselin Masleša", Sarajevo, 1984., 29.-99.
1985. Utvrđena ilirska naselja I., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LX. (4), Sarajevo, 1985., 219. + Pl. 5 + Krt. 5 + Tbl. I-V.
1987. O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, PJZ V., 1987., 737.-802.
Bojanovski, I. 1978. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II., Prehistorijska i rimska cesta Narona - Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima. Godišnjak XVII., CBI 15, 1978., 51.-125. + Tbl. I.-VI. + Prilog 1.
Bojanovski, I. 1985. Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj, Tribunia IX., 1985., 7.-24.
1988. Bosna i Hercegovina u antičko doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LXVI. (6.), Sarajevo, 1988., 432. + Krt. 2.
Coles, J. M. - Harding, A.F. 1979. The Bronze Age in Europa, London, 1979., 581.
Čović, B. 1976. Od Butmira do Ilira, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1976., 333.
1976a Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, GZM n.s. A, XXIX., 1974. (1976.), 281.-288.
1978. Bronzano doba u Hercegovini - stanje i problemi istraživanja, Tribunia 4, 1978., 133.-147.
1978a Velika gradina u Varvari - I. dio (Slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba), GZM n.s.A, XXXII., 1977. (1978.), 5.-175. + Pl. 2, 3 + Tbl. I.-XLVII.

1980. Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu, Godišnjak CBI XVIII. (16.), 1980., 63.-79.
1982. Tumulusi željeznog doba u Gubavici, Hercegovina 2, 1982., 13.-32. + Pl. 1.-6.
1983. Eneolitski supstrat, PJZ IV., 1983., 103.-113.
- 1983a Regionalne grupe ranog bronzanog doba, PJZ IV., 1983., 114.-190. + Tbl. XIII.-XXVII.
- 1983b Zaključna razmatranja, PJZ IV., 1983., 807.-827.
- Čović, B. 1986. Die Ethnogenese der Illyrier aus Vor- und Frühgeschichte, u: Bernhart-Kandler-Pálson, Ethnogenese europäischer Völker, Stuttgart - New York, 1986., 55.-74.
1987. Srednjodalmatinska grupa, PJZ V., 1987., 442.-480. + Tbl. XLVIII.-L.
- 1987a Srednjobosanska grupa, PJZ V., 1987., 481.-528. + Tbl. LI.-LIII.
- 1987b Glasinačka kultura, PJZ V., 1987., 575.-643. + Tbl. LX.-LXV.
- 1987c Jadransko-zapadnobalkanska regija - Uvod, PJZ V., 1987., 289.-291.
- Čurčić, V. 1907. Nekoliko prahistoričkih predmeta iz Bosne i Hercegovine u zbirci c. kr. narodnoslovnoga dvorskoga muzeja u Beču, GZM XIX., 1907., 203.-214. + Tbl. I.-III.
- Jovanović, B. 1979. Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije, PJZ III., 1979., 381.-395.
- Marić, Z. 1958. Neki novi manji preistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, GZM n.s. A, XIII., 1958., 243.-253. + Tbl. I.-III.
1973. Daorsi. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi, Godišnjak CBI X. (8.), 1973., 109.-137.
1975. Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa, u: Međunarodni kolokvij Utvrđena ilirska naselja, Mostar, 24.-26. oktobra 1974., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja XXIV. (6.), Sarajevo, 1975., 103.-111. + Tbl. 3 + Krt. 1.
- Marijanović, B. 1981. Ravlića pećina (Peć Mlini), GZM n.s. A, 35-36, 1980./1981., 1.-97.
1983. Prilog proučavanju ekonomike starijeg neolita Hercegovine, GZM n.s. A, 38, 1983., 65.-72.
- Marković, Č. 1974. The Stratigraphy of Odmut Cave, Archaeologia Jugoslavica XV., Beograd, 1974., 7.-12.
- Marović, I. - Čović, B. 1983. Cetinska kultura, PJZ IV., 1983., 191.-231. + Tbl. XXVIII.-XXXIV.
- Oreč, P. 1978. Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Lištica), GZM n.s. A, XXXII., 1977. (1978.), 181.-291. + Krt. 1.
- Papazoglu, F. 1969. Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XXV. (1.), Sarajevo, 1969., 497. + Krt. 2.
- Radimsky, V. 1891. Bišće polje kod Mostara, GZM III., 1891., 159.-192.
1894. Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, GZM VI., 1894., 429.-448.
- 1894a Skylaxovo jezero kod Neretve u Hercegovini, GZM VI., 1894., 533.-539.
1895. Arheološke crtice, GZM VII., 1895., 217.-230.
- Sakelarakis, J. A. - Marić, Z. 1975. Zwei Fragmente mykenischer Keramik von Debelo Brdo in Sarajevo, Germania 53, 1975., 152.-156.
- Suić, M. 1953. Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo-Skilakova Peripla?, GZM n.s. VIII., 1953., 111.-129.
- Vasić, R. 1982. Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji, Godišnjak CBI XX. (18.), 1982., 5.-24.
- Zaninović, M. 1966. Ilirsko pleme Delmati (I.), Godišnjak CBI IV. (2.), 1966., 27.-92. + Krt. I.-II.

Das Gebiet von Mostar in der Vorgeschichte

Zusammenfassung

Bezeichnet als das Gebiet von Mostar wird hier das Territorium der Gemeinde Mostar und Teile der Nachbargemeinden Nevesinje und Široki Brijeg bearbeitet. Unter 167 registrierten Fundorten sind es 3 Höhlensiedlungen, 3 offene nichtbefestigte Siedlungen, 53 Befestigungen, 100 Fundorte mit Grabhügeln oder Tumuli, 5 Einzelfunde, 2 Funde vorrömischer Münzen und 1 Flachgrab. Obwohl die Mehrheit von den Fundorten noch nicht erforscht ist, diskutiert der Verfasser zahlreiche Fragen der Vorgeschichte auf diesem Gebiet, von Quellen über Toponymie bis auf einzelne vorgeschichtliche Perioden. Auf dem Gebiet von Mostar wurde bis jetzt kein Ort von paläolithischem und mesolithischem Alter entdeckt, aber hier weilten vermutlich als auch in der Nachbarschaft Gruppen von Jägern und Fruchtsammlern. Zum Neolithikum gehören: Grüne Höhle in Blagaj (Stratum III, Alt-Neolithikum), Impresso-Keramik (Stratum II, Jung-Neolithikum), Hvar-Lisičići-Kultur (und Höhle Ševrljica), die hier als vorläufiger Aufenthaltsort für kleinere Wanderergruppen von der Adriaküste in Richtung Norden interpretiert wird. Eneolithisch ist ein Teil von Stratum I in der Grünen Höhle und eventuell manche zufällige Funde. In der Bronzezeit ist die Zahl der Fundorte wesentlich größer (über 80), und die wichtigsten sind befestigte Siedlungen oder Burgen (Kičin, Orlovac) sowie Tumuli. Die Bronzezeit stellt einen sehr wichtigen Zeitabschnitt in der ganzen Vorgeschichte dar. Am Ende der Zeit fängt die Bildung von größeren Stammesverbänden an. Während der Eisenzeit wird das Gebiet von Mostar geteilt, so dass der westliche Teil zur mitteldalmatinischen Kulturgruppe gehört, bis sich östlich vom Neretvaufer die Glasinac-Kultur verbreitet. Burgen sind auch damals die wichtigste Siedlungsform (Ograđ, Zvonigrad), bis Tumuli (Đulića-Einfriedungen in Gubavica) im Ossteil des Gebietes von Mostar auch weiterhin üblich sind. Im Westteil scheint die Bestattung in sog. Flachgräber eingewurzelt zu sein, Teile des Gebietes von Mostar in der Jung-Eisenzeit wurden angeblich von Glinditionen, Daorsen, Nareser und Ardiäer (Vardaei) besiedelt. In der zweiten Hälfte des 1. Jahrhunderts der alten Ära wird auch dieses Gebiet zum Bestandteil des römischen Imperiums, womit die Vorgeschichte abgeschlossen ist.